

ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ XVII-XIX ст.: ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ

Політичні реалії сьогодення часто слугують стимулом, а ще частіше – формальним приводом звернення дослідника до тієї чи іншої проблеми. На початку 90-х років проблема континуїтету/дисконтинуїтету української історії поставала і вирішувалася в контексті неодмінних декларацій про віковично виборювану незалежність. Автори ставили за мету знайти конкретні докази, які б підтверджували тяглість історії України від Київської Русі до “козацької” України та наших днів; простежити державотворчі ідеї на українських теренах; вкотре вслід за Грушевським заперечити претензії російських істориків на давньоруську спадщину.

У радянські часи (50-80 роки) ця тема вивчалася лише з позицій сформульованої В.Мавродіним та його колегами концепції “колиски” та “давньоруської народності”. За цією схемою існування українського та білоруського народів виглядало як історичне непорозуміння, збіг несприятливих для “єдності” обставин¹, а не як наслідок багатовікового етно- та націогенезу.

Як бачимо, темі про історичну спадкоємність України “пощастило” бути завжди “актуальною” з політичної точки зору. Останнім часом спостерігаємо нову хвилю зацікавлення давньоруською спадщиною в українській історіографії, хоч напрямок досліджень дещо змінився. Перед істориками дотепер стоять такі питання: чому ця проблема взагалі виникла в історичній науці та суспільній думці? Чому плин історії видається перерваним? Чому, за висловом Н.Яковенко, “зяє в нашій історичній свідомості чорне провалля між рипінням возів Багтя та помахами козацьких шабел”²? Наскільки є коректною така метафора?

Скажемо кілька слів про ті методологічні умови, за яких вивчалася проблема тяглості. Це, по-перше, розуміння історії як

¹ Мавродин В. Основные этапы этнического развития русского народа. *Вопросы истории*, 1950, № 4, с.55-70.

² Яковенко Н. Між правдою та славою. *Сучасність*, 1995, № 12, с.68.

висхідного, незворотнього процесу з елементами повторюваності. Хід історії оцінювався крізь призму відомого кінцевого результату (реінтеграція Київської Русі у формі СРСР або незалежна Україна) По-друге, – прагнення будь-що увібгати історію у реальні чи вигадані причинно-наслідкові зв'язки³. В більшості випадків ставилося ідеологічно зумовлене завдання пошуку матеріалізованих проявів тяглості. Найпоширенішими були і є дослідження двох типів:

1) Простежування соціально-інституційної тяглості, правових норм, архітектури, землеробства, торгівлі та торговельних шляхів, ремісництва тощо між “княжою” та “козацькою” добою історії України⁴.

2) Вивчення відродження інтересу до давньоруської спадщини в українському суспільстві кінця XVI – першої половини XVII ст. У свідомості людей цього часу більш-менш чітко окреслюється образ Батьківщини та її священні символи. Зростало зацікавлення власним історико-генетичним корінням. Відроджуються давньоруські пам'ятки, з'являються або доопрацьовуються ідеологічні міфи, що зрештою набувають націотворчого значення: ідея Києва – II Єрусалима, “Богоспасаемого града”⁵ та інші.

На жаль, слід зауважити брак досліджень, які б розглядали проблему тяглості як історіографічний феномен. Яку роль відіграли історики в актуалізації проблеми? Який вплив мали створені ними історіографічні метафори? Також відчутно бракує праць, де б розглядалася роль давньоруської спадщини у формуванні історичної свідомості українців у новітній період (XVIII–XIX ст.), тобто в той час, коли Давня Русь, за І.Лисяк-Рудницьким,

³ Напр. вельми типовим є штамп: “Розпочатий у XVII і продовжений у XVIII ст. процес возз'єднання українських земель був історично прогресивним (!) явищем. Див.: Сарбей В. Формування української капіталістичної нації. *Радянська школа*, 1990, № 1, с.26.

⁴ Див.: Залізняк Л. Козацька Україна – прямий нащадок України-Руси. *Людина і політика*, 1999, № 1, с.34-38 ; Пазенко Д. Праукраїнці – консолідуєчий етнос Київської Русі. *Міжнародна студентська наукова конференція*. Дон. ДУ. Збірник наукових праць. Донецьк 1999, т.1, с.28-31.

⁵ Див.: Ричка В. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі. *Археологія*, 1998, №2, с.72-81; Яковенко Н. Символ “Богохраненого града” у київській пропаганді 1620-1640-х рр. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ 1995, т. 4, с.52-75.

була “занедбана народницькими істориками та привласнена російською історіографією”⁶.

Висловлення жалю з приводу відсутності першоджерел від епохи XIV–XV ст. стало мало не обов’язковим історіографічним ритуалом. Дослідники, як правило, покликаються на “темність” цього періоду як наслідок фізичного знищення писемних пам’яток під час монгольської навали⁷. І.П.Химка пояснює брак оригінальної літератури цього періоду тим, що “традиційна українська культура віддавала перевагу повторенню перед інноваціями”⁸. Історик закликає до вміння читати не лише документи, а і їх відсутність. На думку Н.Яковенко, відсутність джерельних свідчень про усвідомлення континуїтету історії та історичних традицій є підтвердженням того, що тогочасні люди відчували перервність власного розвитку, сприймали власну “викинутість за борт історії”⁹. Втім, здається, цю обставину цілком правомірно інтерпретувати і по-іншому: українське суспільство XIV–XV ст. ще очевидно не виокремлювало давньо-руських часів в якості окремої часової реалії¹⁰, ще не стався факт розтотожнення з цією епохою, іншими словами, – “мовчання” XIV–XV ст. можна витлумачити з не меншими логічними підставами на

⁶ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ 1994, Т.1, с.187.

⁷ Див.: Антонович В. Кисв, его судьба и значение с XIV по XVI ст. *Антонович В.В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ 1995, с.534; На татарську навалу покладають провину напр., Д.Дорошенко, В.Петров, Д.Чижевський. Див.: Дорошенко Д.І. *Огляд української історіографії*. Київ 1996, с.13; *Українська література*. Мюнхен; Львів 1994, с.7-238; М.Грушевський погоджується з дещо іншою оцінкою П.Житецького про те, що “старые основы жизни подорваны, новые не успели пустить глубоких корней...Теперь нам легко понять, отчего в течение XIV и XV вв. приостановилось в Южной Руси всякое литературное движение: не о чем было писать и некому было писать...” Цит. за.: Грушевський М. *Історія української літератури*. Київ 1995, т.5, кн.1, с.181.

⁸ Химка І. П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології. *Україна модерна*. Львів 2001, ч.6, с.16.

⁹ Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, 2002, с. 281.

¹⁰ Ярослав Ісаєвич зауважив, що віднайдені давньоруські літописи у XVII ст. сучасники ще не сприймали як літописи саме давньоруської доби. Див.: Ісаєвич Я.Д. Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов’янських зв’язків доби феодалізму. *З історії міжслов’янських зв’язків*. Київ 1983, с.15.

користь тези про безперервність історії, традицій, ментальності та самосвідомості. До такої інтерпретації схиляється і І.Шевченко, який стверджує, що “культурно-мовна тяглість не обірвалася у XII ст., а, не заявляючи про себе у голос, існувала й далі, до початку XVII ст., коли старокіївські культурні традиції знову виринули на поверхню”¹¹. Я.Ісаєвич цю думку підтверджує свідченнями Мартина Груневега, купця з Гданська і автора подорожніх записок¹².

Для середньовічної ментальності надзвичайно важливе значення мав критерій “старовини”¹³. “Нове” – категорія негативна. Воно сприймалося як деструктивна сила, що руйнує боговстановлений порядок. “Статичність – основна риса середньовічної свідомості. Ідея розвитку йому чужа”¹⁴.

І.Франко звернув увагу на дивну (з першого погляду) обставину, що Люблінська унія пройшла непоміченою повз українських письменників кінця XVI ст., а натомість, такий, здавалося б, не дуже вагомий для сучасної секуляризованої людини факт запровадження в Речі Посполитій григоріанського календаря та його насадження на руських землях, спричинив зливу полемічних антикатолицьких трактатів¹⁵. Річ у тім, що новий календар порушував в очах тогочасної традиційної культури сакральний порядок. Руйнувалася “старовина”, плондрувалися “заповіти отців та дідів”. Полякам безумовно легше було прийняти це нововведення, бо воно освячувалося авторитетом католицької церкви, а для православних – західне, латинське походження календаря було підтвердженням того, що в світі панує антихрист і насуваються останні часи.

На думку Н.Яковенко, Люблінська унія не зазіхала на світоглядні основи традиційного суспільства, оскільки йшлося лише

¹¹ Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* Львів 2001, с.72.

¹² Див.: Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць.* Київ 1982, с.118.

¹³ Див. спеціальну працю, присвячену цій проблемі: Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам ВКЛ 14 – нач.17 вв.). *Mediævalia Ucrainica*, 1995, т. 3, с. 68-85.

¹⁴ Гуревич А.Я. *Категории средневековой культуры.* Москва 1984, с.183.

¹⁵ Франко І.Я. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ 1993, с.350.

про зміну верховної юрисдикції¹⁶. Натомість інша унія, – Берестейська, та наступ католицизму сприймалися як порушення “старовини”. Хоча, звісно, прихильники унії твердили, що завдяки їй, навпаки – “старовина” відновлюється¹⁷. Видається цілком вірогідним припущення, що саме Берестейська унія, яка розділила Русь на дві частини, актуалізувала потребу шукати аргументів у “старовині”, “давнині”, сприяла чіткішому окресленню образу руського минулого.

Численні апеляції до “старовини” з боку православних полемістів першої половини XVII ст., на думку автора, засвідчують усвідомлення ними того, що звичний плін історії перервано. Звідси намагання в буквальному розумінні відродити давньоруські часи, наприклад, волинських князів Острозьких та Заславських було оголошено нащадками Рюрика та Володимира¹⁸. Очевидним є прагнення “дотягти” давньоруські реалії до бурхливого та непевного сьогодення. Козаки звеличувалися як спадкоємці княжих дружин¹⁹, реставрувалися давньоруські храми. Погляд українських книжників почав звертатися в бік Московського царства, яке багато хто

¹⁶ Яковенко Н.М. *Історія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997, с.122.

¹⁷ “...Коли Йосафат захищав та проповідував унію, усі свої аргументи він брав зі старих слов'янських книг”. Він збирав тексти з “літописів руських”, з яких можна було б зрозуміти, що Русь від самого хрещення належала до вселенської церкви (Точніше, – до римо-католицької – С.С.). Цит.: Сенік С. *Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича*. Львів 1994, с.11; Показовою є еволюція ставлення до принципу “старовини” Мелетія Смотрицького. До переходу в унію він засуджував уніатів у тому, що ті створюють “нову Русь”, протиставляючи їй добрій “Русі старожитній”. В появі “нової Русі” письменник вбачав причини “неспокою, національних та соціальних чвар”. Цит.: Кралюк П. *Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.* (автореферат дис.). Київ 1998. Згодом Мелетій Смотрицький звинувачує “руську старовину” в консерватизмі та занепаді православної церкви. Див.: Яковенко Н. *Історія України*, с.135; Яременко П. До питання про еволюцію світогляду Мелетія Смотрицького. *Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. Київ 1964, с.96-116.

¹⁸ Див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*, с.231-270.

¹⁹ Зокрема, така думка виражена в творі Й. Борецького “Протестація”. Історики сприймають її неоднозначно. Напр., Л.Залізняк розглядає її не як літературне перебільшення, а як думку всього українського суспільства, яке вважало козацтво “спадкоємцем традицій княжих дружин”. Див.: Залізняк Л. *Походження*

сприймав як законного спадкоємця Київської Русі, через династичну та церковно-релігійну тяглість²⁰.

Переяславська угода стала можливою, крім всього іншого, і через те, що в народі було глибоко вкорінене релігійне пошанування Сходу, з яким асоціювалося Московське царство. Схід ставав тотожним початкам християнської історії, православію, Царству Божому, далекій старовині. Натомість Захід демонізується. “В давньоруській традиції (і в традиції пізнього середньовіччя також – С.С.) поняття Заходу.. мало цілком визначену характеристику: на Заході розташовується пекло”²¹. Українська поезія XIV–XVII ст. – буквально насичена есхатологічно вмотивованим антилатинством. У вірші “О лжепастырьх” є характерні рядки:

Оставляют Восток и бегутъ на Запад / и многими жожами
поспѣшными зо ад. Або: Кланяемся на Восток, а на Запад плюем,
/ егда крещеніе святоє пріймем. / К світу идите, а тмы утекайте, /
и от поганской мудрости бігайте²². Небесні знамення, що вішували

українського народу. Київ 1996, с.44. В іншій праці цей автор пише, що саме “козацтво... усвідомлювало себе прямим нащадком традицій княжого Києва”, підтверджуючи свою тезу знов таки цитатою з Борецького. Того факту, що стосунки Борецького з реальним, а не міфічним козацтвом не дуже склалися, дослідник, на жаль, не відзначає. Див.: Залізник Л. *Козацька Україна*, с.37. Натомість С.Величенко вказує на те, що ідея тяглості між давньоруськими дружинами та козацтвом в українській суспільній думці XVII ст. мала маргінальний статус, і зникла вона з літератури одразу після легалізації православної ієрархії в 1632 році. Історик стверджує, що “духовенство не створило для козаків міфологічного родоводу, який би з’єднав їх з Рюриковичами-Гедиміновичами. Див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. *Mediævalia Ucrainica*. Київ 1992, т. 1, с.119-120. Зауважимо лише, що ідея Борецького все-таки не згасає цілковито і раптом відроджується в українській історіографії XIX ст., напр., знаходимо її у М.Костомарова. Див.: *Две русские народности*. Київ; Харків 1991, с.31-32.

²⁰ Толочко О. “Русь” очима України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету. *Сучасність*. 1994, № 1, с.112. В історіографії найповніше цю ідею було втілено у виданому в 1674 році “Синопсисі”. Див.: *Українська література XVII ст.* Київ 1987, с.167-184.

²¹ Лотман Ю. М., Успенский Б. А. К семиотической типологии русской культуры XVIII в. *Из истории русской культуры*. Москва 2000, т.4, с.445. Характерно, що модерні часи докорінно змінюють полюси в оцінці категорій “Схід” та “Захід”: перший набуває негативного, а другий – позитивного значення.

²² *Українська література XIV–XVI ст.* Київ 1988, с.478, 500.

біду, з'являлися, звісно ж, на Заході. Автор “Короткого Київського літопису”, приступаючи до розповіді про навалу “поганих” на руську землю, пише про “звізду превелику” з кривавим промінням, що зійшла на західному небосхилі²³.

Унія теж прийшла із Заходу, тому жодні теологічні аргументи не могли переконати православний загаль у тому, що це Божа справа. Ідея папи-антихриста стала улюбленим сюжетом православних полемістів першої половини XVII ст.²⁴ Натомість Московське царство уявлялося онтологічно “чистим”, оскільки його населяли одновірці, очолював Східний цар²⁵. Автор “Синопису” до цих мотивів додав ще ідею кровної спорідненості східнослов'янських православних народів²⁶. Можливо через це, нова українська еліта другої половини XVII–XVIII ст., відстоюючи свої “права та вольності” вже перед іншою владою, апелює не до давньоруських часів, а до легалістичних засад Речі Посполитої. “В епоху Катерини II, – за словами Р.Шпорлюка, – Малоросія ще пам'ятала, що вона була дитиною... Речі Посполитої і пишалася цим; патріоти цієї України боронили свої права перед імперією, посилаючись саме на історичну тяглість, зв'язок з Річчю Посполитою”²⁷. Хоч і не

²³ Там само, с.85.

²⁴ У відомому творі 1605 р. “Пересторога” невідомого православного автора проводиться паралель між сатаною, що відпав від ангельського чину і папою, що також через гріх гордості відлучився від церковної єдності. Тут знову натрапляємо на ототожнення “Заходу” із силами зла. Див.: *Українська література XVII ст.*, с.53.

²⁵ “В Москві теж суть люде мудрії і богослове православної, – пише З.Копистенський, – язык гречеський знаючі, о чом наш святий отець патріарх Іерусалимський кир Феофан повідав...” Див.: *Українська література XVII ст.*, с.99. Україна, – стверджує О.Толочко, – протягом усієї першої половини XVII ст. виховувала в собі відчуття “руськості”, тобто київського походження, візантійської культури й православної віри – всього того, чим із надлишком наділяла державу “православного царя”. Див.: Толочко О. “Русь” очима “України”, с.112. Втім, цей пієтет у ставленні до Московського царства, не завадив, як зауважив Л.Ушкалов, українським інтелектуалам знайти привід для полеміки з “московською ортодоксією”. Див.: Ушкалов Л. Децю про українське многосвіття. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. Харків 2002, т9, с.339.

²⁶ Еремін І.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. *Труды отдела древнерусской литературы*. Москва; Ленинград 1954, т.6, с.216.

²⁷ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід-Захід (історико-культурологічний збірник)*. Харків 2001, вип.4. Спецвидання, с.21.

тільки. Відомий український автономіст Григорій Полетика, крім річпосполитських конституційних реалій, покликається ще й на “древние времена”, коли “многия Российския княжения” були приєднані до Великого князівства Литовського²⁸. Втім, вся аргументація зводиться до того, що одразу після приєднання цих “княженій”, вони користувалися тими самими правами та привілеями, що й литовський та польський народи. Василь Полетика простежує тяглість непорушних “прав та привілеїв Малої Росії” з часу, коли литовський князь Гедимін оволодів Києвом: “С того самого времени Малая Россия осталась при Великом княжестве литовском на тех самых правах и привилегиях, которые имели жители онаго княжества”²⁹. Ці привілеї, підтверджені Люблінським сеймом 1569 року, за його словами є “безценный остаток прав и вольностей Малыя России”³⁰.

Як бачимо, зміна еліти у XVII ст. спричинила зміну уявлень про “золоту добу” української історії. Це можна вважати першим кроком до “забуття” давньоруської доби в XIX ст.

Повертаючись до питання про вплив Берестейської унії на появу відчуття перервності історичного процесу, варто навести думку Б.Флорі щодо генези “московфільських” настроїв в середовищі української еліти XVII ст. Історик зауважує, що “не все православне духовенство Речі Посполитої вороже до унії, дотримувалося орієнтації на Москву. Але фактом є і те, що до Берестейської унії ми взагалі не бачимо серед ієрархії Київської митрополії прибічників промосковської політики”³¹. Московщина почала розглядатися як

²⁸ Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господню депутату Дмитрию Наталину (1768). *Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.* Дніпропетровськ 1993, с.103.

²⁹ Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета Василием Полетикою (1809). *Там само*, с.253.

³⁰ *Там само*, с.254.

³¹ Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.* Львів 1997, с.136. Фактично цю саму думку висловив І.Шевченко: “Утверджуючи “інакшість” українських православних супроти поляків, воно (відродження руської віри – С.С.) мимоволі підкреслювало схожість їх з москвичами і спільність їхніх інтересів... Якщо на 1627 р. українці були не цілком свідомі своєї окремішності, то москвичі їм про це нагадували”. Див.: Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом*, с.155.

надійний порятунок від унії, як земля, де руська віра збережена в чистоті³². На думку Я.Грицака, українці, зокрема “...середовище Могиллянської академії було відповідальне за впровадження у модерну російську політику й інтелектуальну традицію думки про існування безпосереднього історичного зв’язку між княжим Києвом і царською Москвою”³³.

Проблема континуїтету української історії чималою мірою повинна завдячувати своє існування історикам. Припускаємо, що коріння проблеми лежить у побутуванні різних образів різних періодів історії України, витворених у відмінних, а то й ідеологічно протилежних історіографічних контекстах.

В очах середньовічного хроніста вартим уваги та увічнення були діяння князів, королів, сеймів, церковних соборів та ієрархів. “З усіх селянських “рухів”, – зауважує П. Борець, – автор (йдеться про М.Стрийковського – С.С.) нагадав лише бунт Мухи, який зрештою потрактував швидше як цікавинку, ніж як важливу подію”³⁴. Низи суспільства жили за межами “писаної” історії, себто поза історією, їхні вчинки позбавлялися історичного значення³⁵. Життя низів, за Ю.Лотманом, характеризувалося “нульовою семіотикою”. Від народу вимагалася суто практична діяльність³⁶.

Оскільки історія Київської Русі, розроблена середньовічними книжниками та російськими істориками XVIII – початку XIX ст.*, оберталася навколо діянь світської еліти, помазаників Божих, а хід

³² Зокрема, образ Великої Русі як захисниці Русі Малої постає в постпереляславській поезії. Див.: *Українська поезія. Середина XVII ст.* Київ 1992, с.112.

³³ Грицак Я. “Яких то князів були столиці в Києві?": до конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830-1930 рр. *Україна модерна*. Львів 2001, ч.6, с.82.

³⁴ Borek P. Ruś w kronice Macieja Strykowskiego. *Mediaevalia Ucrainica*. Київ 1998, t.5, s.67.

³⁵ Це зауваження стосується насамперед середньовічних хронік, але, певною мірою, також і “козацьких літописів” другої половини XVII–XVIII ст., оскільки і в них народ постає як сіра позаісторична маса, на тлі якої діє новий герой історії – козацька еліта. Про особливості історичного мислення в епоху середньовіччя див.: Барг М. *Епохи и идеи: становление историзма*. Москва 1987.

³⁶ Лотман Ю. М. *Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX вв. Из истории русской культуры*, с.38.

* Католицька публіцистика теж цікавилася проблемою давньоруської спадщини, і по-своєму її інтерпретувала. Варто згадати Г.Рутку, П.Скаргу, Т.Островського, Б.Гербеста, І.Дубовича, А.Кулешу, Я.Сушу та ін.

історії визначався Божим Промислом, українська історична думка XIX ст., що сповідувала кардинально інші принципи, просто відмовилася від давньоруських сюжетів як таких, що не відбивають “дух народу”. Праця Юліана Охримовича (видана в 1922 році) “Розвиток української національно-політичної думки”³⁷ починається з розповіді про “пробудження” національного життя на Лівобережній Україні, де “найдовше продержалася стара українська самоуправа, і де ще спомини про козацьку волю і національну самостійність були дуже свіжі”³⁸. Навіть період “козацької” України не потрапив до поля зору цього дослідника політичної думки, не кажучи вже про період Давньої Русі. Сергій Єфремов у своїй “Історії українського письменства” (1919 р.)³⁹ зі значною негачією ставиться до давньоруського періоду розвитку української літератури; власне через те, що ця література створювалася “мертвою церковно-слов’янською мовою, була, за словами вченого, по-справжньому “общерусской літературой” – ідеалом теперішніх обрусителів та централістів”⁴⁰. Національний період, на його думку, починається лише з переходу письменства на живу “щиронародну” мову.

Протягом більшої половини XIX ст. в українській суспільно-історичній думці, панувала романтично-народницька ідеологія, яка звеличувала козаччину та ігнорувала давньоруський період. Історична візія української інтелігенції назагал рідко сягала глибше XV століття. Тож українська історіографія до початку XIX ст. не створила власної історії Київської Русі, яка б, по-перше, органічно поставала в контексті народницької ідеології; а по-друге, – природно поєднувалася з “козацькою” Україною XVI–XVIII ст. Коли історики народницької орієнтації зазирали глибше XV століття, вони неминуче натрапляли на немилих своєму серцю князів, бояр, в той час, коли діяння народних мас були оповиті темрявою. Така історія

³⁷ Охримович Ю. *Розвиток української національно-політичної думки від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова*. Львів; Київ 1922.

³⁸ Там само, с.1.

³⁹ Єфремов С. *Історія українського письменства*. Київ 1995.

⁴⁰ Там само, с.33. С.Єфремов, з одного боку, критикує офіційне імперське літературознавство, яке, приписуючи собі українську літературу XVI–XVII ст., закриває очі на неорганічність цієї ланки в контексті історії російської літератури; а з другого боку, його самого неабияк гнітить розрив між українською літературою XIX ст. і ранішого часу (С.С.).

не могла виступати в ролі “вчительки життя”, “бездержавного” українського народу. Як наслідок, в славетному політичному трактаті, що суттєво вплинув на історичну ментальність свідомого українства в ХІХ ст., “Історія Русів”, розповіді про киеворуські часи присвячено три сторінки, натомість козацька доба займає більше двохсот⁴¹. Так само можна сказати про працю Д.Бантшиш-Каменського⁴². Українська історична думка ХІХ ст. мала очевидні проблеми з тим, як інтегрувати давньоруську добу в історію українського народу. Навіть спроби Костомарова демократизувати образ Давньоруської держави⁴³ та намагання Максимовича заявити про права українців на давньоруську спадщину, не давали бажаного ефекту⁴⁴.

Володимир Антонович висловив цікаву думку щодо причини появи проблеми перервності української історичної традиції. Суть її криється в браку джерел, які б висвітлювали історичний процес в Україні після ХІІІ, до другої половини ХVІ ст. Відтак з’являється чимало гіпотез і навіть відверто фантастичних ідей (наприклад, про повне спустошення українських земель і міграцію всього населення на північ), що мали на меті якось заповнити прогалину в правдивих знаннях. “Заспокоївши себе в тому, – пише вчений, – “що про історію пустелі немає що писати, літописці та історики вільно переходили з Києва до історії Великого князівства Володимирського і продовжували розповідь, використовуючи літописні джерела, що збереглися в Північно-Східній Русі. Цим... шляхом пішли інші історики...”⁴⁵ Отже, якщо не повною, то, принаймні, значною мірою, проблема тяглості української історії є феноменом історіографічним, що впирається в сумні обставини – відсутність джерел, що дали б змогу реконструювати плін історії на українських теренах упродовж

⁴¹ *Історія Русовъ, или Малой России...* Київ 1991.

⁴² Бантшиш-Каменский Д.Н. *История Малой России...* Київ 1993.

⁴³ За М.Костомаровим, в Давній Русі змагалися між собою два принципи функціонування влади: “единовластительный” та “народоправный”. Демократизм, федералізм, децентралізм давньоруської держави, на думку історика, впливав з рис національного характеру українського народу, що був основним етнічним суб’єктом Київської Русі. Див.: Костомаров Н.И. *Две русские народности*, с.29-31.

⁴⁴ Максимович М.О. Киевъ явился градом великим. *Вибрані українознавчі твори*. Київ 1994, с.353-356.

⁴⁵ Антонович В.Б. *Моя сповідь. Його ж. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ 1995, с.536.

кількох століть. Ці обставини породили нелегке питання про ідентифікацію України з її давньоруським минулим, про роль давньоруської спадщини в українській культурі XVII–XIX століть.

Тим часом ідеї романтизму, занесені із Західної Європи до України, спричинили появу символічної та надміру ідеалізованої постаті козака, що уособлював “дух народу”. Давня Русь, спогади про яку так активно культивувалися в XVII ст. (причому, не дуже важливо, – на підставі оригінальних джерел, польських хронік чи артикулювання спонтанної історичної пам’яті) відходить на маргінес історичної свідомості українського суспільства. Втім, не скрізь. Наприклад, в Галичині та Закарпатті в історичній пам’яті народу функціонували тривалий час інші символи⁴⁶. Українське національне відродження в Галичині зверталося спочатку не до козацьких символів, а до княжих часів, де знаходило своє обґрунтування та свою ідеологію. Як вважає Мирон Кордуба, “це сталося тому, що пишне боярство та князі більше підходили до псевдоаристократичної ідеології тодішніх священничих родин, серед яких це відродження відбувалося, ніж “козацька голота”⁴⁷. Історик відзначає ще одну причину відсутності в Галичині першої половини століття козацького міфу – це відсутність історичних знань про козацтво⁴⁸. В той час, як давньоруські мотиви були вельми популярними, і чітко простежуються на рівні фольклору, різьбярства, малярства, гончарства. “Слово о полку Ігоревім”, появу якого зазвичай відносять до давньоруських часів, почав набувати значної популярності на західноукраїнських землях саме в епоху національного відродження. На думку Феодосія Стеблій, “Словом” почали цікавитися вже на початку XIX ст.⁴⁹ В Західній Україні козаччина увійшла до структур історичної пам’яті населення трохи згодом, лише з другої половини

⁴⁶ Див.: Кирчив Р. Тема древнерусской общности в украинском фольклоре Карпатского региона. *Славянские культуры и мировой культурный процесс. Материалы международной научной конференции ЮНЕСКО*. Минск 1985, с.421-424; Стеблій Ф. Традиції княжої доби як чинник легітимізації національно-політичних аспірацій галицьких українців в епоху національного відродження (перша пол.XIX ст.). *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів 2001, с.130-138.

⁴⁷ Кордуба М. Зв’язки В.Антоновича з Галичиною. *Україна*, 1928, № 5(30), с.33-78.

⁴⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди. *Літературно-науковий вісник*. 1931, кн.5, с.432.

XIX ст. під впливом діяльності українофілів з Наддніпрянщини⁵⁰. Однак, коли це сталося, пам'ять про галицьких князів не була затьмарена.

Творцями новітнього “козакоцентричного” образу України були українські народолюбці XIX ст., що спиралися в своїх історико-ідеологічних вправах на історіософські парадигми козацького літописання другої половини XVII–XVIII століть та “Історію Русів”. Однак, навіть в середовищі народників козаччина мала неоднозначне трактування. Відомий українофіл, поміркований учасник громадського руху 60-х років XIX ст. Андрій Шиманов давав таку оцінку “козацькій” Україні: “Эпоха Богдана была слишком мгновенна, чтобы оставить в народе какое-нибудь заметное влияние, и она даже носила характер более социальной революции, религиозной борьбы, чем отстаивания своей народности. Следующая затем вся история гетманства ярко обнаруживает полное отсутствие в украинском народе идеи самобытности”⁵¹. Здається, в XIX ст. з творців новітньої України мало хто мав сумнів у тому, що Росія є законним спадкоємцем Київської Русі. Інші думки якщо виникали, то лише з корективою, що малороси теж якимось чином до давньоруської спадщини причетні. Вже згаданий А.Шиманов, в своєму невеличкому екскурсі в історію українського народу, навіть не натякає на існування в цій історії давньоруської доби. Більше того, він кидає репліку, яка неабияк потішила б сьогоднішніх модерністів: пише про “отсутствие в украинском народе общих исторических преданий, – следствие отсутствия когда-либо общей (совместной) политической жизни”⁵². Хоч якоюсь мірою він мав рацію. В інтелектуальному світі XIX ст. побутував скоріше художньо-поетичний образ України як “ідеального явища”⁵³, ніж конкретної території, населеної єдиним українським етносом, що має сталі політичні, культурні та історичні традиції. Таке уявлення почало переважати в кінці XIX – початку

⁴⁹ Див.: Стеблій Ф. “Слово о полку Ігоревім” у культурному житті на західних землях України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів 1998, вип.5, с.589.

⁵⁰ Див.: Кордуба М. *Зв'язки...*

⁵¹ До історії громадського руху 1840-х рр. (Записка А.Л.Шиманова) (Підготував М.Гніп). *За сто літ*. Харків; Київ 1930, кн.5, с.173.

⁵² *Там само*.

⁵³ Див.: Грабович Г. *Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*. Київ 1996, с.172.

XX ст. А в середині XIX ст. Г.П.Галаган зізнавався, що лише в тридцятирічному віці довідався вперше про "Галичину як про землю не польську, а "Руську", і цю інформацію він одержав від одного галичанина в 1849 році⁵⁴.

Епоха романтизму та секуляризованої суспільної свідомості висуває на перший план етнокультурний, а не династично-релігійний критерій ставлення до історії та дійсності. Об'єктом сакралізації стає не панівна династія, а народ. Поява концепції Михайла Погодіна про те, що не малороси, а великороси були корінним етносом Київської Русі, засвідчує, що в XIX ст. наголошувати виключно на династичних та церковних нитках континуїтету вже було недостатньо. Оскільки в контексті ідеологічних засад романтизму право малоросів-українців на києворуську спадщину могло видаватися обґрунтованішим, ніж право великоросів. А це мусило мати, і, зрештою мало, далекосяжні наслідки.

Однак, вони далися взнаки згодом, на початку XX ст., а протягом XIX ст. ситуація була іншою. Коли з тезою Олексія Толочка про те, що Україна XVII ст. будувала свою історичну візію на текстах польських хронік можна погодитися лише почасти⁵⁵, то майже безсумнівним є факт, що двома століттями пізніше Україна бачила своє минуле здебільшого у дзеркалі російської імперської історіографії, і це зображення їй настільки не імпонувало, що вона вирішила просто не ототожнювати себе з ним. Відтак дедалі актуальнішою ставала проблема "перервності" українського історичного процесу.

Лише Михайлові Грушевському вдалося чи не вперше представити науково обґрунтовану історичну схему, де ціла давньоруська доба в контексті історії України стала почуватися природно⁵⁶. Але ця схема, через несприятливі для української державності обставини, не мала шансів на популяризацію, себто перетворення на невід'ємну складову історичної свідомості

⁵⁴ До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (З щоденників Г.П.Галагана). *За сто літ*, с.183.

⁵⁵ Див.: Толочко О. "Русь" очима" України"...

⁵⁶ Грушевський М.С. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славянознавству*. Санкт-Петербург, 1904, вып.1, с.296-304.

українського народу. Можливо саме тому, повертаючись до метафори Наталі Яковенко, “зє чорна діра...”.

Певну роль у виникненні проблеми тяглості (перервності) української історії відіграли метафори-поняття, якими оперували історики XVIII–XIX ст. Мова йде про “княжу Русь” – “козацьку Україну”, підступність яких полягає в тому, що ці формулювання за своїм призначенням покликані протиставляти, розмежовувати, а не поєднувати різні періоди української історії. Оперуючи такими метафорами як термінологічним інструментарієм і не замислюючись над їх науковою коректністю, історик мимоволі переконується, і при цьому переконує інших, що між “княжим” та “козацьким” періодами історії України існує яесь “провалля”.

Цікавий матеріал в зазначеному плані може надати дослідження історіографічних стереотипів у шкільних підручниках та посібниках для вищої школи. Лише один приклад. В одному розповсюдженому сучасному підручнику з історії України для п’ятого класу ілюстрації до розділів про Давню Русь та козащину (“козацьку Україну”) були підібрано так: русичі зображені з руським волоссям, порівняно світлим кольором обличчя, що відображає поширене нині уявлення про “типових” росіян; натомість українці “козацького” періоду типологізовані в образі темноволосих, темнооких та надміру смуглявих козаків з неодмінними оселедцями⁵⁷. Подібне ілюстрування, хоч і не ставило собі за мету, мимоволі засвідчує, що теорія Михайла Погодіна відображає і в сучасних уявленнях українців їхню історію. Оскільки в масовій історичній свідомості панує “козацький” образ України, її давня історія, що погано вписується в цей образ, і навіть, як бачимо, на метафорично-символічному рівні протистоїть йому, не впливає на вироблення адекватних (чи бажаних) структур історичної пам’яті. Навіть те, що на обкладинці згаданого підручника зображено гетьмана на тлі храмів, збудованих в давньоруському стилі, мало зараджує справі і, можливо, ще більше її ускладнює.

Втім, важливість цієї проблеми автори підручників почасти усвідомлюють. Тому ми можемо спостерігати тенденцію до максимальної “українізації” образу Київської Русі, екстраполяції образу новітньої України та її символів на давній період історії. Ще

⁵⁷ Мисан В. *Оповідання з історії України (підручник для 5 класу)*. Київ 1997.

в 30-ті роки ХХ століття західноукраїнський історик Омелян Терлецький писав: “Коли б нам насунулося питання, чи можна кийівську державу називати українською – то на це може бути відповідь: ..інакше й бути не може. Бо ця ж держава постала на Україні, її збудували наші предки..., а не предки чи білорусів, чи москалів, та й найбільше в цій державі було українців... Українська, й так само білоруська, суспільність... бажали це минуле (давньоруське – С.С.) воскресити, відбудувати знов українську княжу державу... Тоді ніхто навіть не передчував, що там, на сході України, повстане нова сила (козаччина), яка дасть початок до збудування нової української держави”⁵⁸. Інший галицький автор цих часів, Теофіл Коструба, описуючи давньоруські часи, досить послідовно уникає і термінів “Русь” і там, де це можливо зробити, заміняв їх на “Україна”, “український”. Він чинить так тому, що добре розуміє підступну силу термінів і прагне “відокремлення” від “руськості”, витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності”. “Оце, – наголошує історик, – орієнтаційні пункти для історика в розміщенні світла й тіни на його малюнку”⁵⁹. Зрештою, нового завдання Коструба перед істориками не ставив, а лише слово в слово (щоправда, без посилянь) повторив те, що писав Степан Томашівський ще в 1919 році⁶⁰.

Насамкінець варто зупинитися на ще одному аспекті вивчення проблеми давньоруської спадщини в українській культурі – це так зване “забуття” Давньої Русі як феномен ментальності українського народу.

Вплив російських історичних схем на історичну свідомість українців був великим, тим більше, як вже зазначалося, до початку ХХ століття фактично не існувало достатньо спопуляризованої і водночас наукової україноцентричної версії історії Давньої Русі. Однак цей вплив не можна перебільшувати. Темою для наукового осмислення є питання, – чи має рацію думка, що історична пам’ять

⁵⁸ Терлецький О. *Історія України. Княжа доба*. Львів 1936, с. 97.

⁵⁹ Коструба Т. *Нарис історії України*. Торонто 1961, т.2, с.49.

⁶⁰ Томашівський О. *Українська історія. Нарис I. Старинні і середні віки*. Львів 1919. До речі, радянські українські історики 20-30-х рр., – як зазначає Б.Крупницький, – не виявили особливого зацікавлення історією “українських племен княжої доби і литовсько-руської доби”. Див.: Крупницький Б. *Українська історична наука під Советами*. Мюнхен 1957, с.15.

українського народу сягає лише Хмельниччини і рідко коли глибше? Які символи києворуської епохи залишилися в ментальності українців? Навколо яких символів оберталася історична пам'ять росіян?

Київ посідає значне місце в свідомості українців та росіян. Однак для перших Київ – це передусім його святині: мощі печерських угодників, храм святої Софії та ін. Образ Києва як трансцендентної сакральної сфери фігурує в народних колядках на всіх українських етнічних землях⁶¹. Спогади про Київ поширені зокрема в фольклорі Карпатського регіону. Він оспівується як славна столиця Русі. Дослідники знаходять в західному регіоні України топонімічний матеріал, пов'язаний з Києвом давньоруських часів (гори, урвища та ін.)⁶².

Цікавою в цьому контексті є відома полеміка Михайла Погодіна та Михайла Максимовича. Перший закидав своєму опонентові відсутність в українському фольклорі героїзації давньоруських князів. На це Максимович відповів, що "...у народа малороссийского, которому вместе с Киевом достались и священные останки Володимера., он запечатлелся второй половиной своей великой жизни, как святой Володимер, как равноапостольный князь. Оттого-то у малороссийского народа ныне князь Володимер воспеваётся наряду с другими святыми лицами как в церковных песнях, так и в стихах, называемых побожными."⁶³ Максимович, як бачимо, не зовсім відповів на запитання свого колеги, оскільки той запитував трохи про інше: чому княжа доба, порівняно з козацькою, не героїзується в усній героїчній поезії українців?

Втім, коли навіть визнати цей закид почасти правомірним, важко обійти увагою спогади німецького професора Крістофа Дітріха Роммеля, який, перебуваючи в Україні на початку XIX століття, зауважив "народну повагу до старої столиці Києва", що поєднувалася з "прихильністю до колись вільної країни козаків"⁶⁴. До речі, саме цього він не помітив у середовищі великоросів. Зауваження німецького мандрівника початку XIX ст. про народне пошанування

⁶¹ Франко І.Я. Карпаторуська література XVII-XVIII вв. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів 1900, т.37, с.1-91.

⁶² Див.: Кирчив Р. *Вказ. пр.*

⁶³ Див.: Максимович М. *Вказ. пр.*, с.353.

⁶⁴ Роммель К.Д. *Спогади про моє життя та мій час*. Харків 2001, с.146.

Києва, чимось перегукується зі спогадами його попередника з XVII століття, вже згаданого Мартина Груневега, котрий писав про те, що “русини знають, яким могутнім містом був Київ, і те, що він був столицею їхніх князів...”⁶⁵. Отже, напрашується логічний висновок: принаймні з XVII по XIX століття український народ зберігає історичну пам’ять про Київ, його минулу велич, релігійні святині. Однак в цій пам’яті з’явився ще один важливий компонент – спогади про козаччину.

Тож, в історичній пам’яті українців домінував саме християнський образ Києва; в той час, як росіяни в своєму билинному циклі оспівують дохристиянський язичницький Київ та Володимира-язичника “Красное солнышко”. Можливо, для росіян християнський Київ заступили інші сакральні символи: постать “ігумена землі руської” преп. Сергія Радонежського^{*}; Троїце-Сергієва лавра, з молитвами якої пов’язують перемогу Дмитрія Донського над татарами; московські та новгородські святителі; блаженні та юродиві Христа ради, котрі були феноменом суто російського православ’я.

Розподіл культури на дві сфери “книжну” та “усну”, а історії на “священну” та “профанну” (мирську) був особливістю середньовічної ментальності. В XVIII–XIX століттях вище окреслена дихотомія була зруйнована. “Висока” культура поставила за мету не дистанціюватися від “простої”, а непомітно стати нею. Отже, українська культура XIX ст., періоду активізації націотворчих процесів, представлена трьома рівнями: по-перше, – це офіційна, москвоцентрична культура з її науковими та освітніми інституціями, російською мовою; по-друге, – це “відроджувана” будителями-українофілами національна культура, що прагнула подати себе в якості “справжньої народної”, мала намір репрезентувати волю всієї відродженої нації. Ця культура, на думку І.П. Химки, є витвором

⁶⁵ Ісасвич Н.Д. *Нове джерело...*, с.118. Герберштейн, Гваньїні, Лясота, Гейденштейн та інші іноземці, що відвідували Київ теж, за словами В.Антоновича, “...сожалуют об упадке величия этого, некогда знаменитого города...”. Див.: Антонович В. *Києв, его судьба и значение с XIV по XVI ст.*; Його ж. *Моя сповідь*, с.535.

^{*} ... Русь приходилось строить заново... Сердце Руси – Киево-Печерская лавра была разрушена, татарские орды продвигались на Север, на Север уходила Русь. И здесь, в Радонежских лесах начинается благодаря преп. Сергию битва духовное сердце **Новой Руси** – Троицкая обитель. Див.: *Православный календарь на 2002 г.* Ростов-на-Дону, 2001.

ідеології “націоналізму, що запанував в ХІХ ст. “З одного боку, (вона – С.С.) містить досить елементів традиційної культури..., а з другого боку, містить також необхідні елементи універсалістської культури, притаманної індустріальній добі”⁶⁶. Нарешті, це власне народна, селянська, традиційна культура, котрій були властиві такі риси, як світоглядний консерватизм, недовіра до нововведень, циклізм, статичність. Ця культура жила за своїми сільсько-господарськими ритмами, що органічно поєдналися з церковно-літургійним циклом.

З огляду на вищевикладені міркування, було б цікаво простежити функціонування давньоруської спадщини в окреслених культурних сферах. Виринають нові, не зовсім з’ясовані в історичній науці питання. Наприклад, козацький міф виріс на ґрунті традиційної культури, чи штучно був прищеплений в історичну свідомість культуротворчою діяльністю “будителів” української нації? Втрата пам’яті про давньоруську спадщину відбувалася як спонтанний процес в надрах народної традиційної культури, чи це побічний результат націотворчих зусиль знов-таки тих же “будителів”? Яку роль в цьому відіграла культура офіційна?

Замість висновків, варто наголосити на тому, що проблема давньоруської спадщини та історичної тяглості має, крім суто наукового ще й велике політичне значення. Річ у тім, що модерна ідентичність українців формувалася в опозиції до російської. Проект побудови малоросійської нації як екзотичного додатку до великоросійської зазнав невдачі⁶⁷, ідеологами українства свідомо чи несвідомо відкидалося все те, що мало дійсну чи уявну спільність з Росією. Існування повноцінної української ідентичності означало заперечення російської в її ідеальних формах⁶⁸. В той час, як абсолютне втілення російської національної ідеї мало знищити саму ідею будь-якої окремішності українців⁶⁹, Україна впродовж ХІХ – початку ХХ століття намагалася якомога більше віддалитися

⁶⁶ Химка І.П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи. *Другий міжнародний конгрес українців*. Львів, 22-28 серпня 1993 р. *Доповіді і повідомлення. Історія*. Львів 1994, ч.1, с.215-216.

⁶⁷ Про можливість створення малоросійської нації див.: Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. *Зустрічі*. Варшава 1991, № 2, с.161-174.

⁶⁸ Миллер А. Конфликт “идеальных Отецеств”. *Родина*, 1999, № 8, с.79-82.

від того образу “Юго-Западной России”, що сформувався в імперській свідомості росіян. Як раніше, так і нині українська національна ідентичність стоїть перед подвійною небезпекою: повернення України до свого руського коріння дає привід для антиукраїнських політичних спекуляцій і актуалізує питання про сенс і доцільність існування України як самостійної геополітичної і психологічної реалії, підживлює панславістські (по-суті проросійські настрої); з другого боку, “забуття” нашої руськості, намагання позбутися шляхом термінологічних хитрощів самого слова “русський”, дальша популяризація козацького міфу навіть враження штучності, поверховості, “плебейськості” української культури та ідентичності, сіє сумніви в її історичній повноцінності⁷⁰ – що знов таки може бути ґрунтом для політичних інтриг та антидержавницької демагогії.

⁶⁹ Сама думка про те, що Малоросія та малороси становлять собою щось окреме від “единой и неделимой России” виглядала в очах російської громадськості, інтелігенції абсурдною. Ідея одвічного (“исконного”) підпорядкування України Російській імперії настільки вкоренилася в головах росіян XIX ст., що важко уявити собі те, що це нащадки тих росіян XVII ст., які з недовірою, з острахом “осквернитися”, з підозрами в латинстві та ересях ставилися до вчених “малороссиян”. Ось приклади побутування в російському суспільстві історичної пам’яті. Російський офіцер Ф. Глінка, перебуваючи в 1805 році у Львові, писав: “...Львов принадлежал многим российским князьям, у которых отбит поляками, а в 1654 году знаменитый Хмельницкий осадил и взял сей город... Не только Львов, но и большая часть Галиции принадлежала России. Обширна была держава Русская”. Див.: Документ № 85. Із спогадів російського офіцера Ф. М. Глінки про перебування у Львові. *Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів*. Київ 1986, с. 101; Приблизно півстоліття по тому Л. М. Толстой у своєму щоденнику писав майже те саме: “Малороссия, т. е. Россия, отошедшая при Ольгерде... к Литовскому князеству, при Алексее Михайловиче снова подчинилась России...”. Див.: Толстой Л. Н. *Дневник 1853-1854 г. Голос минувшаго на чужой стороне*. Париж 1926, с. 18; Міфологізоване ставлення до свого минулого продовжує домінувати в масовій історичній свідомості сучасних росіян та багатьох українців, втім, так само, як і в будь-якого іншого народу.

⁷⁰ Що й намагався зробити такий російський емігрантський автор М. Ульянов у книзі, яку в перевиданні московський Інститут Слов’янознавства назвав “единою науковою працею в світовій історіографії” з українознавства. Див.: Ульянов Н. И. *Происхождение украинского сепаратизма*. Москва 1996.